

תקציר

עניינה של עבודה זו הוא לערוך השוואה בין מחמד רשיד רצ'א לבין שכיב ארסלאן באשר לשלוש סוגיות חשובות בחייהם, והן: *קומיה* (לאומיות), *וטניה* (פטריוטיזם) ואסלאם. ההשוואה תחומה לשנים 1895–1935. שני האישים היו דומיננטיים שנים רבות בחיי הקהילה שלהם, הערבית והמוסלמית. שניהם היו ממוצא גאוגרפי משותף: רצ'א מאזור טריפולי וארסלאן מאזור אל-שויפאת שבלבנון של היום. אולם, שניהם נטשו את מולדתם. רצ'א, פנה למצרים על-מנת לחבור למחמד עֶבְדֵּה ולהפיץ את משנתו, וארסלאן מילא תפקידים ממשלתיים ונדד בין ערים תורכיות לערים מערביות, לרבות ברלין וז'נבה.

כמו כן, שניהם השתמשו שימוש נרחב ואינטנסיבי בעיתונות כדי להפיץ את רעיונותיהם ואת מחשבותיהם. רצ'א הוציא לאור את כתב העת *אל-מנאד*, ופרסם באמצעותו את רעיונותיו במגוון ז'אנרים ובמדורים שונים בכתב העת. וגם ארסלאן פרסם מאות מאמרים בעיתונות הערבית, לרבות בעיתונים *אל-פתח* ו*אל-שורא*, נוסף על כתב העת בשפה הצרפתית *La Nation Arabe*, שייסד בז'נבה. ואילו דפוס אחר של פעילות של רצ'א וארסלאן היה פגישות עם אנשי ממשל ערבים ותורכים, נאומים ודרשות והשתתפות פעילה בוועידות הקשורות בענייני המוסלמים, הערבים והסורים. דוגמה בולטת לכך היא ששני האישים שיתפו פעולה ביניהם בוועידה הסורית-פלסטינית, שנערכה בז'נבה בשנת 1921.

העבודה מורכבת מארבעה פרקים עיקריים נוסף על מבוא וסיכום. במבוא מובאת סקירה של קורות חייהם של רצ'א ושל ארסלאן, של תחנות חשובות בחייהם ושל הסביבה שבתוכה פעלו שניהם, בשילוב עם סקירה ספרותית אודות שניהם. נוסף על כך מובא רקע תאורטי על אודות צמיחת הלאומיות (*קומיה*) הערבית תוך התייחסות לשיח המחקרי בנושא והקשר בין לאומיות ודת. כמו כן, מובא סעיף העוסק בעיתונות היסטורית, עם התייחסות להתפתחות העיתונות הערבית ותפקידה של עיתונות זו כבמה ציבורית לשיח אינטלקטואלי.

ארבעת הפרקים שבעבודה עוסקים בסוגיות בהגותם של רצ'א ושל ארסלאן לפי הפירוט הזה: הפרק הראשון דן ב*קומיה* (הלאומיות) הערבית – *הערובה* – בהגותם של רצ'א ושל ארסלאן: תפיסתם באשר לערביות, עמדתם באשר לאחדות הערבית ופעילותם למען מימוש רעיון זה הלכה למעשה. רצ'א וארסלאן העניקו חשיבות רבה לרעיון הלאומיות הערבית. הם האמינו שהערביות משלימה את האסלאם ואינה מנוגדת לו, וכי אין אפשרות להפריד ביניהם. שניהם הדגישו שלערבים היה תפקיד חשוב בהופעת דת האסלאם ובשימורה, ולכן יש להם תפקיד מרכזי במימוש רעיון האחדות האסלאמית. זאת ועוד, שני ההוגים ראו ב*קומיה* הערבית מכלול של

יסודות משותפים בין דוברי הערבית, שיש לחזקם, ובראשם השפה הערבית – שפת הקוראן. יתרה מזאת, שניהם הדגישו את הצורך בשיתוף הפעולה בין הערבים, המוסלמים והנוצרים בהגשמת חלום האחדות הערבית. עמדה זו התבטאה בעמדת המפלגות והמוסדות הערביים שבהם פעלו רצ'א וארסלאן, ולפעמים בהנהגת אישיות נוצרית כדוגמת מישל לָטף אללה, נשיא הוועידה הסורית-פלסטינית.

הפרק השני עוסק *מטניה* (פטריויזים) הסורית בהגותם של רצ'א ושל ארסלאן. רצ'א ראה *מטניה* נכונות של הפרט להגן על עצמאות המולדת שלו ולהיאבק למענה ולמען פיתוחה. ארסלאן, לעומת זאת, הדגיש כי *מטניה* היא פעילות הפרט למען המדינה שלו, שבתוכה נמצאת המולדת שלו. גם בלאומיות זו הייתה קריאה לשיתוף פעולה בין בני המולדת ללא הבדל דת או זרם. עם זאת, רצ'א הדגיש ש*מטניה* אמורה להלוך את צוויי האסלאם ולהיות שלב בהשגת האחדות הערבית. במקביל, ארסלאן היתנה שיתוף הפעולה בין המוסלמים לנוצרים למען המולדת המשותפת- סוריה, בהרמוניה מלאה עם שיתוף הפעולה של המוסלמים הסורים עם המוסלמים שבתוך האימפריה העות'מאנית. יש לציין כי רצ'א דחה בחריפות את הצביון החילוני של *מטניה* המצרית ושל *מטניה* התורכית של אתאתורכ.

כשפעלו רצ'א וארסלאן למען עצמאותה של סוריה, הם התכוונו לסוריה הגדולה, שכוללת בתוכה את סוריה, את לבנון ואת פלסטין. הדבר בא לידי ביטוי של ממש בפעילות הוועידה הסורית-פלסטינית, בפרסומיה ובפניותיה לחבר הלאומים ולמדינות אירופה. אפשר למעשה לומר שרצ'א הקדים את ארסלאן בפעילות למען *מטניה* הסורית. רצ'א התחיל בפעילותו בעניין הזה בעשור הראשון של המאה העשרים, ואילו ארסלאן התחיל אחרי תבוסת האימפריה העות'מאנית בסוף מלחמת העולם הראשונה.

הפרק השלישי משרטט את קווי האופי של האסלאם, כפי שבאו לידי ביטוי בהגותם של רצ'א ושל ארסלאן. שניהם האמינו שהאסלאם הוא דת ומדינה. לשיטתם, מוסד החילופות מכיל בתוכו שלטון דתי ושלטון פוליטי בו-זמנית. שניהם השתמשו בעיתונים בתור כלי חשוב בגיבוש האחדות המוסלמית. בתור איש דת ביטא רצ'א את משנתו באשר לאסלאם באמצעות כתב העת שלו *אל-מנאר*, וגם ארסלאן השתמש בעיתונים להפצת משנתו האסלאמית. שניהם פעלו לשלב בין האסלאם לבין הערביות. הם סברו שהשילוב בין עקרונות האסלאם הטהורים של הדורות הראשונים לבין התרבות הערבית האותנטית הוא המתכון להתעוררות המוסלמים ולחיזוקם. לדידם, שילוב זה יכיר בחשיבות הערבים המוסלמים מחד גיסא ויספק חופש פולחן ללא מוסלמים-ערבים ולא ערבים מאידך גיסא. כמו כן, שניהם הדגישו את חשיבות השפה הערבית, שפת הקוראן והמסורת של הנביא, בשמירה על האסלאם.

ארסלאן פעל מתוך שאיפה לבסס אחדות מוסלמית בין המוסלמים באזורים השונים. כלומר שמר על ההיבט הפן-אסלאמי שלו, שאימץ מג'מאל אל-דין אל-אפעי'אני. לעומתו, שמו של רצ'א נקשר בקשר ניכר במחמד עבדו וברפורמה באסלאם. והוא עבר דרך ארוכה בהפצת רעיון הרפורמה וביישומו. אולם, בסוף שנות העשרים ובתחילת שנות השלושים נקשר שמו של רצ'א יותר בגיבוש הזרם הסלפי ובנטייה לדוקטרינה הוהאבית השמרנית. נוסף על כך, ארסלאן ראה באימפריה העות'מאנית התגשמות הפן-אסלאם בתקופתו, ובכך הוא האמין שכל אחדות אסלאמית צריכה להיות בהנהגת אימפריה זו. ובשל כך התנגד נחרצות לכל פעילות נגד האימפריה העות'מאנית. לעומתו, רצ'א ראה ברעיון האחדות האסלאמית קשור במדינה שיכולה לשמור עליו, אם זו האימפריה העות'מאנית, אם זה השריף חסין, או אם זה אבן סעוד בחצי האי ערב.

ואילו הפרק הרביעי עוסק במערב כפי שבא לידי ביטוי בהגותם של רצ'א ושל ארסלאן. רצ'א וארסלאן ראו במערב כוח קולוניאלי, ששואף להשתלט על ארצות הערבים והמוסלמים ולהפיץ את הדת הנוצרית בקרבם. שניהם האשימו את המערב שהוא אינו בוחל בשום אמצעי כדי לכבוש את ארצות הערבים והמוסלמים, לשלוט בהן ולנצל את משאביהן. שניהם כיוונו את חצי הביקורת שלהם כלפי מעצמות המערב, בעיקר כלפי צרפת ואנגליה. צרפת, שהשתלטה על סוריה הגדולה במזרח, על תוניסיה, על מרוקו ועל אלג'יריה במערב, הייתה המדינה "השליטת" ביותר בעיני רצ'א וארסלאן. צרפת תוארה מדינה שמעוניינת לשלוט בערבים ובמוסלמים, להמיר את דתם לנצרות ולסכסך ביניהם.

גם אנגליה תוארה מדינה ששואפת להשתלט על ארצות הערבים והמוסלמים. אולם, התייחסותם של רצ'א וארסלאן לאנגליה הייתה שונה מהתייחסותם לצרפת. רצ'א נקט עמדה פשרנית כלפי אנגליה, והסכים לאפשרות שמעצמה זו תסייע לערבים, למשל לשריף חסין בחג'אז, למען השגת עצמאות לארצותיהם. ואילו ארסלאן התנגד בחריפות לכל שיתוף פעולה בין הערבים לבין אנגליה נגד האימפריה העות'מאנית. ארסלאן לא האמין להבטחות אנגליה לערבים בכל הקשור לסיוע בקבלת עצמאות מדינית. בעיניו, אנגליה נתנה הבטחות סרק לערבים כדי להציל את המאמץ המלחמתי שלה ושל בנות בריתה במלחמת העולם הראשונה, ותו לא.

יתרה מזו, רצ'א התנגד לחיקוי המערב ולאיימוץ נורמות מערביות. אך בו בזמן הסכים שְעל המוסלמים לאמץ פיתוחים הקשורים במדע ובהמצאות מערביות, שיסייעו להם להתפתח ולהשיג את הקדמה המערבית. כמו כן הוא עודד את המוסלמים לאמץ את שיטת הממשל הדמוקרטית המערבית תוך שמירה על הוראות דת האסלאם. לעומתו, ארסלאן מצא שהסיבה לנחשלות הערבים והמוסלמים מול המערב היא אי מוכנותם של המוסלמים להקריב בכסף ובנפש למען מולדתם, כמו שעשו האירופים, שפעלו רבות לפיתוח ארצותיהם.

לסיכום העבודה אפשר לומר שמתוך השוואה בין משנתו של רשיד רצי'א לזו של שכיב ארסלאן בנוגע לסוגיות *הקומיה*, *ח'טניה* והאסלאם היו קווי דמיון וקווי שוני ביניהם. התייחסות שניהם לסוגיות המחקר היו כמעין מעגלים שונים בהיקפם. האסלאם – האחדות האסלאמית, הפן-אסלאם – הוא המעגל הגדול והרחב, המכיל את שני המעגלים האחרים: *הקומיה* - המעגל האמצעי ו*ח'טניה* - המעגל הקטן. מימוש המעגל הקטן- *וטניה* צריך להלוו את הגשמת המעגל האמצעי-*קומיה*, ומימוש מעגל זה צריך להלוו את הגשמת המעגל הגדול-האסלאם. מימוש המעגלים האלה הוא האידיאל ששאפו שניהם להגשים כל אחד בדפוסי פעולה משלו.

אין הכוונה במוכנותם של רצי'א ושל ארסלאן לפעול למען *ח'טניה* הסורית שהם מתנערים מ*ח'טניה* של ארצות ערביות אחרות. נהפוך הוא, הם עודדו שליטים ערבים לכונן פדרציה ערבית, שבתוכה תשמור כל ארץ על עצמאותה הפנימית. שניהם קיבלו את רעיון *ח'טניה* בתנאי, שהדגישו אותו רבות, שיהלוו את האחדות הערבית ואת האחדות האסלאמית ולא יפגע בהגשמתן.

מובן שהיו במהלך התקופה הנחקרת – 1895–1935 – מחלוקות בין רצי'א לבין ארסלאן ושוני בדפוסי הפעולה שלהם, עד כדי כך שנתגלעה ביקורת הדדית נוקבת. דוגמה בולטת, שחידדה את השוני ביניהם, היא עמדתם באשר למרד הערבי הגדול של השריף חסין בשנת 1916 באימפריה העות'מאנית. דוגמה אחרת הייתה עמדתם באשר לאימפריה העות'מאנית. ארסלאן שמר על נאמנות רצופה לאימפריה, שלעיתים מילא בה תפקידים ממשלתיים, ולעומתו רצי'א יצא נגד מדיניותה של אימפריה זו בשעה שהתנגשה עם תפיסותיו ועם רעיונותיו.

לסיכום, רצי'א וארסלאן האמינו שה*קומיה*, *ח'טניה* והאסלאם אינם תרתי דסתרי, וששלושתם יכולים לדור בכפיפה אחת עם קדימות לאסלאם. עם ההדגשה שהגדרת שני המושגים, *הקומיה* ו*ח'טניה*, היא כפי שרצי'א וארסלאן תפשו אותם, ולא בהכרח לפי הגדרתם המקובלת של מושגים אלה במחקר.